

Nyttan av den akademiska friheten

SHARON RIDER är docent och universitetslektor i teoretisk filosofi, samt forskare och forsknings-samordnare vid Centrum för teknik- och vetenskapsstudier, Uppsala universitet. Hon har bl.a. givit ut, tillsammans med Anders Jörnsten, en uppmärksam debattbok om universitetspolitik, *Reclaim the Science! Om vetenskapens avakademi-sering* (Gidlunds, 2007).

Sällan har väl den svenska forskningens förutsättningar och möjligheter varit föremål för så många drömmar och planer som nu. Ett stort antal remisser, utredningar och policydokument har lagts fram, bland andra Dan Brändströms utredning *Resurser för kvalitet* (SOU 2007:81) som kom i december 2007, och Madelene Sandströms utredning *Forskningsfinansiering. Kvalitet och relevans* (SOU 2008: 30). En gemensam nämnare för samtliga dokument är betoningen på "ökad konkurrens" mellan lärosäten, institutioner och forskare. Till exempel föreslår Dan Brändström bland annat att de direkta anslagen till universiteterna ska fördelas enligt en ny modell byggd på konkurrens. Tanken med konkurrensutsättning är att främja högklassig forskning. Detta är det ändamål som alla dessa dokument ytterst syftar till. Man kan säga att alla är överens om vikten av excellent forskning; frågan blir då hur man bäst befrämjar den.

I ett debattinlägg i vintras förfäktar Lars Leijonborg grundforskningens betydelse för samhällsutvecklingen, och argumenterar för behovet att stärka dess ställning.¹ Medan Brändström ser frälsningen i en vetenskapens fria marknad, där statens roll är kraftigt förminskad och forskare, forskargrupper och lärosäten tävlar med varandra om medel och resurser, betonar Leijonborg alltså vikten av att se till att grundforskningen får tillräckliga resurser i ett läge då politiker och näringsliv kräver närmast omedelbara lösningar för dagens tekniska, praktiska och sociala problem. Leijonborgs syn är på många sätt ljuv musik för universitetsforskare och lärare, men man undrar huruvida han har reflekterat över vad grundforskning egentligen är. Svaret är inte enkelt. En möjlig definition av grundforskning skulle kunna vara att det är detsamma som fri forskning, forskning som vetenskapare ägnar sig åt av inomvetenskapliga skäl, och inte

för att omsättas i tillämpning inom en snar framtid. Med denna definition skulle man kunna tro att den fria forskningen, grundforskning, mår bäst av precis den sortens konkurrens som förespråkas i många av dessa remisser; man kan tänka sig att framgången i konkurrens på idéernas fria marknad utgör både en sporre och ett bevis på kvalitet och nyskapande. Jag menar att denna till synes närmast "common sense"-artade uppfattning bygger på ett par allvarligt problematiska antaganden om vad vetenskap och universitetet är.

Gemensamt för dessa skrivelser är en syn på forskningens nytta som framför allt ett produktions- och distributionsproblem. Man föreställer sig att universitetet är ett speciell sorts företag, vars affärsidé är att producera och sprida värdefull kunskap på effektivast möjliga sätt. "Aktieägarna", det vill säga skattebetalarna, får via staten utdelning i form av bland annat de arbetstillfällen och skatteintäkter som i bästa fall skapas genom nya produkter och tillämpningar, framför allt sådant som betecknas som "innovationer". För att effektivisera produktionen och distributionen av forskningen bygger så gott som alla förslag i dokumenten således på följande recept: 1) det svenska universitetsväsendet ska producera kunskap av hög kvalitet; 2) denna kunskap ska snabbt föras ut till användarna (företagen, samhället) för att direkt omsättas i kommersiella eller andra tillämpningar; 3) man bör instifta en myndighet (eller en gruppering centrala myndigheter) som kan skapa en överbyggnad mellan forskningen och dess tillämpningar. Ambitionen tycks vara att *garantera* "nyttiga" forskningsresultat. "Strategiska satsningar", "marknadsanpassning", "profilering", "spjutspets", "kvalitetssäkring", "samverkan", "kvali-

tetsutveckling", "målgrupper" och naturligtvis "konkurrens" är några exempel på återkommande begrepp som ska beskriva hur universitetsforskningens användbarhet ska säkras. Värdet av universitetens forskning likställs med dess nytta. I en mening är detta korrekt; saken är att den vetenskapliga nyttan i djupare mening är mycket svårare att planera och mäta än man tycks vara beredd att erkänna.

Det finns huvudsakligen två problem med det tankesätt som kommer till uttryck i skrivelserna. För det första negligeras den grundläggande skillnaden mellan *universitetsforskningens idé* och syftet med behovsmotiverad forskning. Universitetsidé kräver vetenskapliga undersökningar *utan* hänsyn till hur bekväma eller önskvärda dessa är för ekonomiska och andra intressegrupper. Företagandets idé kräver kommersiella lösningar *med* hänsyn till hur bekväma eller önskvärda de är för dessa olika intressegrupper. För det andra förmedlar dokumenten en förenklad bild av sambandet mellan forskning och användning av forskningsresultat. Vilken forskning som skall ge vilken kommersiell och/eller social nytta antas kunna planeras och styras så att säga från produktions- och distributionssidan.²

Universitet liksom företag verkar för att tillgodose omvärldens behov. I detta avseende är det riktigt att säga att universitetsforskning ska vara till nytta. Det finns dock en väsentlig skillnad i *hur* detta tillgodoseende definieras. Enligt *Magna Charta Universitatum*, de europeiska universitetens rättighetsförklaring, "måste universitetens forskning och undervisning vara moraliskt och intellektuellt oberoende av alla politiska, ideologiska och ekonomiska maktgrupperingar". När universitet arbetar för att tillgodose omvärldens behov så skall det göras *utan* att ta hänsyn

till utomvetenskapliga gruppers reaktioner på hur forskningsfrågor formuleras, problematiseras och på vilka resultat forskningen leder fram till. Forskningsresultat om en viss kommersiell produkt kan väcka obehag hos vissa ekonomiska maktgrupperingar; resultat om ett visst kulturellt mönster kan väcka anstöt hos ideologiska maktgrupperingar; resultat om vissa politiska beslut kan väcka politisk upprördhet etc. Sådana reaktioner bör dock inte ha någon som helst betydelse för vetenskapen. Det är denna strävan som är kännetecknande för universitetet som sådant, för dess idé. Syftet med lagstadgade, offentligt finansierade fasta anställningar efter inomvetenskaplig prövning är ju att garantera att forskarna och lärarna, utan fruktan för repressalier, ska kunna "speak truth to power". För företag gäller motsatsen. Huruvida ett företag tillgodoser omgivningens behov avgörs *alltid* av grupper utanför företaget. Leverantörerna avgör om de anser företaget kreditvärdigt, tillräckligt intressant i utvecklingsfrågor eller ur produktions- och logistiksynpunkt, m.m. Kunderna, andra företag eller privatpersoner, avgör om företagets sätt att producera varor och tjänster passar in i deras respektive ekonomiska strukturer. Huruvida företagets sätt att leverera kommersiella lösningar väcker omgivningens anstöt eller jubel är *helt avgörande* för dess överlevnad.³

Hur skapar man samarbetsformer så att forskningens frihet och lojaliteten mot de inomvetenskapliga kvalitetskriterierna inte hotas? Jo, just genom att vara medveten om och erkänna att det kan finnas en spänning mellan universitetets roll som det kritiska tänkandets och fria kunskapsökandets hemort å ena sidan, och å den andra universitetet som en samhällsfunktion som bekostas av skattemedel och står

i samhällets tjänst. Denna spänning är nödvändig för ett friskt och sunt forsknings- och undervisningsklimat.

Den akademiska friheten kan här jämföras med yttrandefrihet. Poängen med den senare är just att slå vakt om friheten att säga det som andra inte vill höra. Det förutsätter att det finns en spänning ute i samhället mellan olika intressen, som nödvändiggör en speciell lagstiftning som ser till att inga yttre intressen kan ta ifrån individen denna lagstadgade rättighet. Utan tryck skulle en sådan lagstiftning vara meningslös. Förekomsten av lagstiftningen i sig utgör ett erkännande av att en sådan spänning föreligger. På samma sätt är vitsen med en särskild paragraf om den akademiska friheten att forskningsfrihet står under ständigt tryck utifrån och att det finns intressen som nödvändiggör att vi slår vakt om den. Det är detta spänningsförhållandet som ger talet om forskningens frihet, såsom det kommer till uttryck i *Magna Charta*, ett reellt innehåll. Utan ett erkännande av denna spänning är allt tal om forskningens frihet bara ett slags tjusigt ornament, som en sentimental hyllning till det Humboldtska universitetets glansdagar.

Spänningen mellan universitetets inre kriterier och omgivningens krav och förväntningar har alltid funnits och, kan man hoppas, kommer alltid att finnas. Den bör ses som något positivt, som ett tydligt tecken på att akademien är vid gott liv; att forskningen och undervisningen är frisk, orädd och vital. Det öppna, prövande kunskapsökandet – oavsett vilken debatt det ger upphov till – är fortfarande målet och meningen med universitetets verksamhet. Om detta förtigs eller förkvävs har universitetet inte längre något existensberättigande. Varför skall skattebetalare bidra till något som på papperet

är fri och oberoende forskning, om det visar sig att forskarna egentligen är allierade med företag, organisationer eller ekonomiska förvaltare innanför väggarna som har intresse av att styra forskningens inriktning?

Det som är oroande är att dagens företrädare för forskningens organisation och finansiering medvetet eller omedvetet tycks dölja eller negligera den nödvändiga spänningen mellan universitet och omgivande samhälle (som all samverkan bör bygga på). Detta betyder inte att dagens universitet verkligen lever upp till de krav akademien själv formulerat: att "alltid vara öppet för dialog" och att ständigt stöta och blöta forskningsfrågor över "alla geografiska och politiska gränser" (*Magna Charta Universitatum* igen). Det bör påtalas: universiteten är inte alltid den kittel av kritisk prövning utifrån olika perspektiv som de borde vara. En rätlinjig, intern och världsfrånvärd forskningsinriktning kan åtnjuta mycket högt inomvetenskapligt anseende. Här finns plats för självrannsakan.

Att värna om de oberoende ideal som formulerats ovan innebär att värna om det kritiska tänkandets nödvändiga förutsättningar. Att skydda forskningens frihet handlar inte om att vilja rädda gamla dammiga, punschindränkta akademiska privilegier, utan om något betydligt allvarigare: att värna om universitetet som en idéernas republik mot ständiga försök att göra det till ett likriktat och homogent konglomerat.

De strategimodeller som anammats av policymakare och högskoleledningar förutsätter att vi på förhand kan veta vilka satsningar som är goda, vilka som ska visa sig bli till gagn antingen för vetenskapen själv eller för det omgivande samhället. På så sätt är modellerna knappast "öppna och

prövande", det vill säga, vetenskapliga i bästa mening. De har snarare karaktären av trossatser. Eller, som nobelpristagaren Arvid Carlsson och riksdagsledamoten Finn Bengtsson skriver: "[m]anträt bland dagens professionella tyckare kring forskningsorganisation och -finansiering med att ständigt lyfta fram begreppet 'starka forskningsmiljöer' vittnar om bristande insikt och reflektion över hur unika forskningsresultat och deras applikationer faktiskt tillkommer. [...] Det är nog sannolikt så att närvaron av en 'stark forskningsmiljö', med i begreppet ett vanligen underförstått behov av en toppstyrd och åsiktslikriktande organisation, snarast hade kunnat ta död på vidareutvecklingen av idéer av innovativ karaktär [...] När denna typ av idéer först kläcks är det av en eller ett fåtal personer och knappast av en kollektiv forskningsstark miljö. Själva idén befinner sig inte sällan då i ett mycket bräckligt läge för att övervinna det motstånd som krävs för att den tänkta tanken ska kunna komma vidare till att övertygande bevis för tesen skapas och sedermera för att utveckling mot användbara applikationer skall ske."⁴ Strategimodellerna gynnar med andra ord varken det fria tänkandet eller den samhällseliga nyttan.

Den fria grundforskningen utgör bland annat en nödvändig förutsättning, eller grund, för möjligheten att överhuvudtaget kunna formulera problem för det tekniska utvecklings- och tillämpningsarbetet, vilket Tord Ekelöf, professor i elementarpartikelfysik i Uppsala, har påpekat. Han ger några belysande exempel: "Vem upplevde behovet av att kunna generera elektrisk kraft och distribuera den i samhället innan de grundläggande lagarna för elektriciteten upptäcktes? [...] Vem formulerade behovet av radio och television innan

lagarna för elektromagnetisk strålning upptäcktes?” Jo, svaret är: ”Behoven uppstod, eller kunde formuleras, först när grundforskningen kommit så långt att en teknisk utveckling kunde skönjas.”⁵ Exempel av den arten som Ekelöf anför skulle lätt kunna mångfaldigas.

Ett talande exempel på radikal förvandling av grundforskning till tillämpning kan man se i informationsteknologins förhistoria. Frege, Russel och Hilberts projekt att säkerställa matematikens grundvalar var framför allt ett filosofiskt projekt. Formalisering upptäcktes som ett resultat av detta försök. Formella språk, rekursionsteori, algoritmteori med mera, utvecklades därifrån – vilket hela datatekniken vilar på. Frege och Russel hade inte E-bay i tankarna när de arbetade med matematikens grundvalar; de hade inte ens tillämpningarna i matematik i tankarna. De ägnade sig åt filosofiskt tänkande om matematik, och deras motiv var filosofiska.

Ett annat exempel är den klassiska mekaniken. Mekanik var för Newton framför allt ämnad att nå klarhet om naturens mekanismer. Det vill säga, Newton ägnade sig i första hand åt naturfilosofi. Jag vill beskriva hans gärning som grundforskning, men knappast ”nyfikenhetsforskning” som vissa vill göra gällande. Newton var inte ”nyfiken”; han ville utröna naturens innersta väsen, en gång för alla. Upptäckten av relativitetsteorin visade att det fanns mer att säga i frågan. Newtons rön utgjorde inte den yttersta teoretiska beskrivning som han kanske hade hoppats. Däremot har Newtons mekanik visat sig vara en av de mest *användbara* teoribildningarna någonsin. Det är kännetecknande för historiens stora vetenskapliga landvinningar att ju större genombrott, desto mindre förstod

man till en början dess användbarhet. Detta, om något, är ett starkt argument för frihet i forskning.

Risken med strategitänkandet är med andra ord att sådan forskning och undervisning som inte redan på förhand kan motiveras strategiskt aldrig blir utförd eftersom den inte får resurser. Därmed försitter man på längre sikt många möjligheter. Både kunskapsvinster och ekonomiska vinster förutsätter ett visst mått av osäkerhet och risktagande. Och hur förhåller det sig i detta sammanhang med det omhuldade fria marknadstänkandet? Majoriteten av alla nya företag går under första året av verksamheten, många av alla nya kommersiella lösningar hittar aldrig några användningar utan hamnar i kuriosakabinettet. Hur kommer det sig att det som varken forskare eller företag anser sig kunna veta i förväg plötsligt är något som kan styras och planeras av forskningsadministratörer?⁶

Exemplet med de filosofiska grunderna för E-bay eller Newtons filosofiska grubblerier är inte gripna ur luften, utan visar på en mycket allvarlig situation framför allt när det gäller de så kallade ”kulturvetenskaperna”. Universitet har en uppgift att förvalta olika kunskapstraditioner och hålla olika betraktelsesätt och kunskaper levande. Dessa har vuxit fram under tusen år i olika ämneskulturer och forsknings-traditioner, liksom de klassiska ämnena inom naturvetenskap (som matematik och fysik), juridik och medicin. I dessa sammanhang är det inte frågan om ”kompetenser” som uppnås genom strategiska satsningar eller politiska direktiv, utan om ett tänkande som växer fram under många generationer bland människor som arbetar inom dessa fält. Det är inte heller fråga om ett kunnande som är direkt förberedande för något yrke eller som är direkt

anpassade till efterfrågan från det omgivande samhället. Det händer förstås att forskning och undervisning visar sig vara efterfrågad och/eller användbar i någon yrkesutbildning eller kommersiellt sammanhang, och då finns det sannerligen anledning att göra strategiska satsningar. Men det är inte främst sådana överväganden som driver forskare och lärare i det dagliga arbetet.

Vad är det då som driver forskare och universitetslärare, utöver det som driver andra ambitiösa yrkesgrupper, utöver karriär, makt och prestige? Jo, det är ett personligt intresse och engagemang i ett ämne, ett forskningsproblem, kombinerat med en tro på att det ligger ett stort värde just i att dessa former av vetande och förtrogenhet hålls levande för framtida generationer av vetenskapare, lärare och studenter. De känner en förpliktelse att se till att dessa ämneskulturer hålls levande, vidareutvecklas och relateras till nya omständigheter i världen och i vetenskapen. Och det är denna tro och detta engagemang som utgör drivkraften att arbeta vidare trots ständigt ökad styrning och ständigt minskande resurser. Om motivationen går förlorad försvinner också dessa former av vetande och kunnande. Det handlar om en intellektuell tradition som inte kommer att kunna hållas levande, och ett tankegods som inte kan förmedlas till kommande generationer. Ämneskulturer kan försvinna i mycket snabbare takt än de skapades. Det handlar om en nytta som inte kan överblickas i nuet, utan som visar sig långt senare, inte bara i form av uppfinningar och tillämpningar utan också i vilken sorts samhälle vi får som resultat av den undervisning som nya generationer av läkare, ingenjörer, utredare, jurister, lärare, psykologer, politiker, journalister och naturligtvis forskare

kommer i kontakt med under sin utbildning.

Satsningar på förändring och förnyelse behöver inte stå i motsats till vetenskapens idé. Internationalisering, ökat samarbete med verksamheter utanför universitet etc., kan mycket väl finnas som en del av universitetets utveckling utan att hota universitetets autonomi. Det fria universitetet kan tvärtom ses som en oerhört viktig faktor i samverkan med det omgivande samhället, *just på grund av att undervisning och forskning bedrivs på akademins egna villkor*. Ur det perspektivet är det fullt rimligt att uppmana ämnen och forskningsmiljöer att förnya sig och relatera till en ny värld, med nya omständigheter. Det är ju en del av vad det innebär att hålla dem vid god vigör. Men det tycks vara nödvändigt i dagsläget att erinra beslutsfattare och även kollegor inom akademien om en omistlig innebörd av universitetssidén som har hamnat i marginalen. Om vi verkligen vill säkra kvalitet i forskning och undervisning bör vi värna om en verksamhet som i bästa fall ger kontinuitet och möjlighet till förnyelse om tio, tjugo, femtio år, då en annan politisk retorik, andra ekonomiska modeller och andra utbildningspolitiska trender råder.

NOTER

- ¹ Lars Leijonborg, "Regeringen prioriterar medicinsk forskning", i *Dagens Nyheter*, den 20 februari 2008.
- ² Se Alexandra Waluzewski, "Kort tid från sådd till skörd. Forskningens nytta: Nya önskemål om direkt avkastning sätter gamla forskningsideal under press" i *Axess* nr 6 2006, s. 18–24.
- ³ Ibid.
- ⁴ Arvid Carlsson & Finn Bengtsson, "Starka forskningsmiljöer tar död på nytänkandet", i *Dagens Nyheter*, 6 april 2008.

- ⁵ Tord Ekelöf, "Grundforskning formar framtiden", i *Uppsala nya tidning*, 10 mars 2008.
- ⁶ Se Alexandra Waluszewski, "Donationer – för ökad mångfald eller enfald?" i Vetenskapsrådets nättidning *Tentakel*, april 2008, och "Ranking kan skada forskningen", i *Axess* nr 7, October 2007.

SUMMARY

The Utility of Academic Freedom

The university is like a corporation insofar as it aims to meet the needs of the society in which it operates. In this respect, the widespread notion that academic research and teaching can and ought to be audited and assessed in a manner comparable to the criteria used by corporations, such as quality assurance, reaching new markets and so forth, makes good sense, and attempts at making it more efficient and productive understandable. But in

emphasizing the similarities in order to achieve these ends, there is a temptation to belittle or ignore fundamental differences in the aims and ideals of university teaching and research, on the one hand, and the purposes and function of businesses, on the other. The ideal toward which all academic research and training aims, whether or not it always succeeds in living up to this ideal, is to seek truth and solutions to theoretical and practical problems regardless of whether or not the results of that endeavor are considered interesting or desirable by society or various interest groups. Corporations, on the other hand, must always take into account whether or not their products and services meet the needs, preferences and demands of their business partners, clients and customers. Scientific excellence is by definition an internal affair, something that can not be predicted, defined or measured using non-scientific criteria. The use of such criteria to determine and steer what constitutes valuable research has a destructive influence on the autonomy of science and therefore ultimately on the uses to which it could be put.